

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՏԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ

Վ.Ե. ԽՈՋԱՐԵԿՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

1. Ներհանրապետական և միջպետական տնտեսական ինտեգրացիայի փոխադարձ կապը: Տնտեսական ինտեգրացիան ընդգրկում է արտադրության առանձին օղակների կամ ոլորտների փոխսերտաճման գործընթացները: Փոխսերտաճումը կարող է տեղի ունենալ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ մի շարք այլ երկրների զանազան արտադրությունների միջև արտադրական կապերի ձևավորման շնորհիվ: Որոշակի փոխհարաբերական կապ գոյություն ունի ներպետական և միջպետական տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացների միջև: Առաջինը նախապատրաստում, ելակետ և հիմք է դառնում միջպետական ինտեգրացիայի համար: Վերջինս նպաստում է երկրի ներսում արտահանող ճյուղերի և դրանց հետ կապված արտադրությունների զարգացմանը: Դրանով իսկ լրացուցիչ աշխատող ձեռքերի պահանջ է առաջադրվում: Դա, իր հերթին, նոր պահանջներ է ներկայացնում արտադրության մասշտաբների ընդլայնմանը և նպաստում է ներպետական տնտեսական փոխսերտաճմանը: Այդ նպատակով ամեն մի երկիր, ելնելով իր տնտեսության զարգացման մակարդակից, ռեսուրսային ներուժի առկայությունից, դրանք տնտեսական շրջանառության մեջ ընդգրկելու իրական հնարավորություններից, պետական հովանավորչական քաղաքականությամբ խթանում է արտադրության այն ճյուղերի զարգացումն ու մասնագիտացումը, որոնք իրենց արդյունավետությամբ ապահովում են երկրի մասնակցությունը համաշխարհային մասշտաբով աշխատանքի բաժանմանը: Ներմուծվող ապրանքատեսակների և դրանց չափերի որոշման հիմքում ընկած են հայրենական արտադրության զարգացման և բնակչության սպառումակ պահանջների բավարարման խնդիրները:

Ներքին շուկայի աստիճանական ձևավորման հիման վրա տնտեսության բոլոր ճյուղերի աշխուժացման, երկրում գոյություն ունեցող ներուժի բոլոր տարրերի նպատակամետ օգտագործման հետ միասին, անցման շրջանում, բնակչության արտագաղթի մեղմացման կարևորագույն պայմաններից մեկը այլ երկրների հետ հիմնավոր տնտեսական ինտեգրացիայի (փոխսերտաճման) ծավալումն է, ուստի և արտահանման և ներմուծման (այդ թվում՝ աշխատուժի) ռազմավարական ծրագրի մշակումն ու կենսագործումը:

Ներկա փուլում Հայաստանը բնութագրվում է բնակչության մեծ արտագաղթով: Մեր հաշվարկներով 1991–1996թթ. Հայաստանից ինքնաբերաբար կատարվող և քառսային բնույթ կրող միջպետական արտագաղթն ընդգրկել է նրա բնակչության մեկ երրորդը¹:

¹ Մանրամասն տե՛ս Վ. Խոջարեկյան, Միջպետական միգրացիաները և դրանց ազդեցությունը բնակչության բնական վերարտադրության ընթացքի վրա (Էկոնոմիկա, 1996, №1–3, էջ 15–20), նույնի՝ ՀՀ բնակչության զարգացման օրինաչափությունները արդի փուլում (ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1996, №3, էջ 29–31), Միջպետական գաղթի իրավիճակի

Ինտեգրացիոն խորքային քաղաքականության կիրառումը դիվանագիտական ճկուն լուծումների հետ միասին Հայաստանի համար, անշուշտ, կպահանջի անցման տևական ժամանակահատված, ազգի ստեղծագործական մտքի մեծ թռիչք, ուժի և ջանքերի աներևակայելի լարում և այդ բոլորի առավել նպատակամղված գործադրում: Նպատակամղվածությունն առաջին հերթին պետք է բխի աշխարհի մասշտաբով աշխատանքի բաժանման ընդհանուր տնտեսական համակարգում Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությունն ապահովելու անհրաժեշտությունից: Դրա իրական նախադրյալներն են հանրապետության ռեսուրսային ներուժի բոլոր քաղաքական-սերը, մասնավորապես հանքահումքային, աշխատանքային, արդյունաբերական, հողային և ջրային ռեսուրսները տնտեսական շրջանառության մեջ ակտիվորեն ընդգրկելու համար պայմանների ստեղծումը: Այդ առումով չափազանց կարևորվում է պետության կողմից կիրառվող հովանավորությունը: Նման քաղաքականությունը թելադրվում է ոչ միայն հայրենական կարևոր արտադրությունների, այլև ամբողջական ճյուղերի գոյատևման և հետագա զարգացման անհրաժեշտությամբ: Գաղտնիք չէ, որ արտասահմանյան ապրանքների չվերահսկվող հոսքը մեծ վտանգ է ներկայացնում ազգային արտադրության առանձին ճյուղերի գոյատևման համար: Դա մասնավորապես չափավորելու կարևոր երաշխիք կարող է դառնալ:

Երկրի զլխավոր շարժիչ ուժը պետական ազգային շահերն են, հայրենական արտադրողների շահերի պաշտպանությունը: Այս առումով Հայաստանում պետական հովանավորչական քաղաքականություն պետք է կիրառել հատկապես մեքենաշինության, սննդի և հանքային արդյունաբերության այն ճյուղերի նկատմամբ, որոնք, բնորոշելով հանրապետության դիմանկարը և զարգացման ուղղվածությունը, ներկա վիճակով չեն կարող դիմանալ միջազգային շուկայի մրցակցությանը: Մեքենաշինության առանձին ճյուղեր միջազգային մրցության մեջ պետք է ներքաշվեն աստիճանաբար: Պետական հովանավորությունը, իր հերթին, համապատասխան տնտեսական լծակների օգնությամբ ոչ թե պետք է կաշկանդի տեխնիկական առաջընթացը, այլ խթանի այն: Նման քաղաքականության կարիք են զգում մասնավորապես տնտեսության այն ճյուղերը, որոնց արդյունքների արտադրությունը, դրանց արդյունաբերական վերամշակման կազմակերպումը պետք է գերծ պահել արտաքին աշխարհի մրցակցությունից: Այլապես, երևույթը հղի է վտանգավոր հետևանքներով: Արտաքին աշխարհի առջև իրենց դռները լայնորեն կարող են բացել միայն հզոր տերությունները, այն էլ ոչ միշտ: Գիտատեխնիկական և ռեսուրսային ներուժի օգտագործման արդյունավետությունը բարձրացնելու ճանապարհով սեփական երկրի արտադրության զարգացումը խթանելու միջոցով պետությունը պետք է նպաստի համազգային ներքին շուկայի ձևավորմանը, ուղղություն և ընթացք հաղորդի այդ շուկային:

Հարցադրումը, իհարկե, բնավ էլ չի նշանակում, որ դրանով իսկ Հայաստանը պետք է վարի արտաքին աշխարհից տնտեսապես մեկուսանալու և ներ-

զնահատումը (Դրոշակ, 1997, №10, մայիս-հունիս, էջ 24-35), Գաղթի գործընթացի կառավարման սկզբունքները և ուղիները (Դրոշակ, 1997, №12, հունիս-հուլիս, էջ 17-22), Պետական մակարդակով աշխատուժի ժամանակավոր արտահանման կազմակերպումը (Դրոշակ, 1997, №19, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 20-22), Миграционные процессы в Армении (Миграция, М., 1997, № 4, с. 29-31); Управление миграционными процессами в республике (Проблемы теории и практики управления, М., 1998, № 3, с. 68-71):

փակ տնտեսությունը զարգացնելու քաղաքականություն: Ներպետական տնտեսական ինտեգրացիայի զարգացումը նպաստում է արտաքին աշխարհի հետ նոր տնտեսական կապերի ստեղծման հիման վրա լայնամասշտաբ տնտեսական փոխներտաճման ծավալմանը: Տնտեսական մեկուսացումը ոչ մի երկրի ազգային շահերին չի համապատասխանում: Ներպետական և միջպետական փոխներտաճումը մեկը մյուսով փոխալայնամակրված և իրար լրացնող գործընթացներ են: Պետությունը իր հովանավորչական քաղաքականությամբ պետք է նպաստի արտահանող ճյուղերի զարգացմանը:

Ներպետական տնտեսական փոխներտաճումն անհրաժեշտ նախապայման է աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ Հայաստանի մասնակցությունը որոշակի դարձնելու և արտաքին աշխարհի հետ փոխշահավետ տնտեսական փոխներտաճման կապեր ծավալելու համար: Հայրենական արտադրողների, ձեռներեցության, արտադրության ու փոխանակության, ինչպես նաև գիտության ու կրթության համակարգի նկատմամբ պետական հովանավորչական քաղաքականությունն անհրաժեշտ է զուգակցել փուլ առ փուլ բաց է կոնոմիկային անցնելու հետ: Արտաքին տնտեսական քաղաքականության ռազմավարությունն իր հիմքով պետք է բխի ռեսուրսային ներուժի բանական օգտագործման քաղաքականությունից: Ուստի, շուկայական հարաբերությունների ծավալումը և հետագա զարգացումը ենթադրում է ոչ թե միջազգային մեկուսացման, այլ նոր տնտեսական կապերի ձևավորման միտում:

Միջազգային զարգացման մակարդակով, ռազմական հզորությամբ, աշխարհագրական դիրքով, հարևանների հետ ունեցած տնտեսական փոխներտաճման և քաղաքական կապերով, մի այնպիսի փոքրիկ հանրապետություն, ինչպիսին Հայաստանն է, իր տնտեսական, այո, նաև քաղաքական անկայության երկաթի ու ձիգ ճանապարհը չի կարող կտրել ու անցնել մեծ-մեծների, առանց արտաքին աշխարհի մեծ կամ փոքր պետությունների հետ տնտեսական ու քաղաքական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելու: Ընդհանրապես աշխարհում տնտեսապես, նաև քաղաքականապես, մեկուսի երկիր գոյություն չունի: Համաշխարհային տնտեսական զարգացման փորձը ցույց է տալիս, որ ներկայումս ոչ մի երկիր, անկախ զարգացման մակարդակից, չի կարող սեփական բոլոր պահանջները ապահովել հայրենական արտադրության արտադրատեսակներով: Ամեն մի երկիր, ելնելով իր դարավոր փորձից, համաշխարհային գիտատեխնիկական առաջընթացի համեմատ տնտեսությունը զարգացնելու ձեռք բերած մակարդակից և ռեսուրսային ներուժի (այդ թվում աշխատողների որակական հատկանիշներ, մասնագիտական մակարդակ և ուղղությամբ, հմտության աստիճան և այլն) առկայությունից, մասնագիտացում և զարգացում է արտադրության այն ճյուղերը, որոնք իրենց արդյունավետությամբ ապահովում են երկրի մասնակցությունը համաշխարհային մասշտաբով աշխատանքի հասարակական բաժանման ընդհանուր տնտեսական համակարգում: Երևույթների մասն ընթացքի մասին են վկայում տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական բնույթ կրող վերջերս ստեղծված զանազան միջազգային միավորումները, որոնց մեջ մտնում են աշխարհի առանձին երկրներ, այդ թվում՝ գերտերություններ:

2. *Նորանկախ պետությունների (ՄԴՀ) հետ ինտեգրացիայի ծավալումը ժամանակի հրամայականն է:* Արտաքին աշխարհի ցանկացած երկրի հետ Հայաստանի ուղղակի տնտեսական կապերի հաստատումը, դրանց հետագա ծավալումը նախ պետք է իրականացնել նախկինում քննություն բռնած կապերը նոր հիմունքներով, փոխշահավետության սկզբունքներով վերահաս-

տատելու, հարևանների և աշխարհի շատ երկրների հետ մոր սերտ կապեր ձևավորելու հիման վրա՝ բացառելով սերտաճող կողմերից մեկի թելադրող, մյուսի ակամա կամակատար իրավիճակում հանդես գալու դերը:

Հայաստանը և ընդհանրապես, մախկին Խորհրդային Միության ցանկացած հարապետություն արտերկրների հետ տնտեսական մոր կապեր արագորեն ստեղծել, առավել ևս բազմակողմանի տնտեսական կապեր հաստատել և միանգամից հաջողության հասնել չի կարող: Այլ պատճառների հետ միասին պահանջվում է ժամանակ՝ տնտեսական մոր հարաբերություններ և համարժեքային փոխանակության սկզբունքներ մշակելու, միմյանց պայմաններն ու հնարավորությունները հետախուզելու համար: Կաշկանդում են ոչ միայն սովորույթի ուժը, նախկինից ժառանգած շատ գործոններ, խոչընդոտում է արտադրության տեխնիկայի ու տեխնոլոգիայի գործող համակարգը, տեղակայված սարքավորումների տեխնոլոգիական ուղղվածությունը, աշխատողների մասնագիտական որակն ու հմտության մակարդակը, այլև դրանցով փոխապայմանավորված արտադրվող արդյունքների տեսականին, դրանց բարձր արժեքը, ցածր որակը, համաշխարհային միօրինականացված չափանիշներից մեծ շեղումները, միջազգային շուկայում անընթացակարգությունը: Այդուհանդերձ, մասն ապայմաններում նախկին Խորհրդային համակարգում Հայաստանի հանքահումքային ռեսուրսների ներմուծման և արտահանման հաշվեկշռում 1980-ական թվականներին գերակշռում էր ներմուծումը, մինչդեռ ներմուծման և արտահանման ընդհանուր հաշվեկշռում, արժեքային արտահայտությամբ, գերակշռում էր արտահանության բաժինը: Դա բացատրվում էր ոչ այնքան հանքահումքային ռեսուրսների արտահանության մասշտաբների անընդհատ մեծացումով (երևույթ, որ դարձյալ բնորոշ է եղել), որքան ներկրովի հումքային ռեսուրսների վերամշակման բազայի ընդարձակմամբ ու խորացմամբ: Դա ԽՍՀՄ մի շարք հանրապետությունների նկատմամբ Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման բարձր մակարդակի արտահայտությունն էր: Հանրապետության մեքենաշինության, թեթև և, մասամբ, սննդի արդյունաբերության վերամշակող շատ ճյուղեր, շինարարության մեջ օգտագործվող մետաղե կոնստրուկցիաներ խարսխված էին ներկրովի հումքի վրա: Արդյունաբերության այդ ճյուղերի կենսագործունեությունն ապահովելու համար 1981–1985թթ., յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով, ԽՍՀՄ այլ տնտեսական շրջաններից, մասնավորապես Ռուսաստանից և Ուկրաինայից, հանրապետություն է ներկրվել շուրջ 1 մլն տոննա սև մետաղ, հանրապետությունում վերամշակվող գունավոր և հազվագյուտ մետաղների մի զգալի մասը, ամբողջ պողպատե և գունավոր մետաղների գլանվածքը, խողովակները, այրվող բնական գազը և նավթամթերքները: 1981–1985թթ. տվյալներով տարեկան միջին հաշվով ներմուծվել են մոտ 400 մլն ռուբլու բնական այրվող գազ և նավթամթերքներ: Ներկայիս գներով՝ հաշված՝ դրանք միլիարդներ են կազմում: Այդ տարիներին տարեկան միջին հաշվով ներկրվել է 415 հազ. տոննա քարածուխ: Հանրապետությունում շինարարությունը չէր կարող ծավալվել այն մասշտաբներով, եթե տարեկան չներկրվեր ավելի քան 1 մլն մ³ փայտանյութ, մետաղներ և շինանյութերի այլ տեսակներ:² Նույնը վերաբերում է թեթև արդյունաբերությանը, որի ճյուղերի մեծ մասը (տեքստիլ, կաշվի, կոշիկի և այլն) հիմնված էր ներկրովի հումքի վերամշակման և դրանից պատրաստի արտադ-

² Մ.Ա.Մելքունյան, Մովսեսյան Հայաստանի միջպետական տնտեսական կապերը, Ե., 1988, էջ 69–73, 260:

րանք ստանալու վրա: Տարեկան միջին հաշվով ներկրվել է ավելի քան 200 մլն ռուբլու պարենային և ոչ պարենային արտադրանք. այդ թվում՝ հանրապետությունում սպառվող ալյուրը, շաքարը, թեյը՝ ամբողջությամբ, կաթնամթերքների՝ 80, մսամթերքների՝ 60 %-ը: Տարեկան միջին հաշվով ներկրվել են 90–95 հազ. տոննա միս և մսամթերք, 950 հազ. տոննա կաթնամթերք, 50 հազ. տոննա կենդանական յուղ, 1,2–1,3 մլն տոննա հացահատիկ, 356 հազ. տոննա ձավարեղեն, 432 հազ. տոննա ալյուր, 85 հազ. տոննա շաքարավազ, 1000 տոննա թեյ և պարենային ու ոչ պարենային արտադրանքի այլ տեսակներ: Իսկ ներկայումս դրանք չնչին չափեր են կազմում³:

Ուստի, նախկին խորհրդային համակարգի փլուզումով Հայաստանը կորցրեց վիթխարի շուկա: Այդ շուկայում նա բնութագրվում էր տնտեսական հզորությամբ, քանի որ ներմուծվող ռեսուրսների մի զգալի մասը Հայաստանում վերամշակվում էր և ստեղծված նոր ապրանքները՝ աճած արժեքներով, հակադարձ հոսանքով, ապրանքային նոր կերպարանքով, թափանցում էին Միության այլ վայրեր: Հասկանալի է, որ այդ շուկան կորցնելը մեծապես ազդեց Հայաստանի տնտեսական ուղղվածության (ինդուստրիալ զարգացման առումով), ինչպես նաև սոցիալական զարգացման վրա, մանավանդ, երբ այդ երևույթը նախկինում զուգակցվում էր ներմուծվող հումքի վերամշակման միջոցով նոր արժեքների ստեղծման, այսինքն, ազգային եկամտի ավելացման հետ: Դա նաև բնակչության արդյունավետ զբաղվածությունն էր:

Ահա թե ինչու շուկայական հարաբերությունների հետագա ծավալման պայմաններում հանրապետությունում հանքահումքային ռեսուրսների հետագա վերամշակման փուլերի կազմակերպումը և դրանց շնորհիվ պատրաստի արտադրանքի արտահանության չափերի ավելացումը պետք է խելամուտորեն զուգակցել ԱՊՀ երկրներից ներկրվող հումքատեսակների չափերի ավելացմանը: Դա ոչ միայն կմեղմացնի հանրապետության համար արդեն անխուսափելի դարձած մեծամասշտաբ թերզբաղվածությունն ու գործազրկությունը, կակտիվացնի աշխատանքային ներուժը, այլև ներկրվող հումքի վերամշակմամբ կմեղմացնի բնակչության արտագաղթը, կավելացնի հանրապետության ազգային եկամուտը:

Հայաստանում արտադրված շատ արտադրատեսակներ նախկին միութենական շուկայում սպառում էին գտել: Դրանք ապահովում էին նաև համապատասխան որակ: Նման պայմաններում շատ տարածաշրջաններ պատրաստ են առժամանակ վերականգնել նախկին կապերը, իրենց պահանջները բավարարող արտադրատեսակներ ստանալու համար: Պետք է շեշտադրել, որ Հայաստանը ի վիճակի է և կարող է փոխշահավետ տնտեսական կապերի մեջ մտնել ցանկացած երկրի, առավել ևս իր հարևանների հետ: ԱՊՀ երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի հետ տնտեսական փոխներդրաման հեռանկարը թելադրվում է ոչ միայն ռազմաքաղաքական նկատառումներով, այլև դրանց տնտեսության հետ Հայաստանի տնտեսության ներտաճման ներկա իրավիճակով: Գաղտնիք չէ, որ արդյունաբերության շատ ճյուղեր իրենց տեխնիկական և տեխնոլոգիական համակարգով ծառայում են դրանց: Այն միանգամից վերափոխելը և արտադրությունը արդիականացնելը չի բխում ոչ միայն տնտեսական, այլև բազմաթիվ այլ նկատառումներից: Պետք է նկատի առնել նաև այն, որ առայժմ Հայաստանում արտադրվող շատ ապրանքատեսակներ,

³ Վ.Ե. Խոջաբեկյան, Զբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանում անցման շրջանում, Ե., 1998, էջ 212:

թեև իրենց որակական հատկանիշներով և աշխատանքային ծախսումներով չեն համապատասխանում միջազգային չափանիշներին, բայց բավարարում են ԱՊՀ և մի շարք այլ երկրների պահանջները:

3. *Իրանի և Մերձավոր արևելքի երկրների հետ տնտեսական ինտեգրացիայի անհրաժեշտությունը*: Տնտեսական փոխսերտաճման հեռանկարներով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Իրանի և Մերձավոր արևելքի մի շարք երկրների հետ տնտեսական կապերի հետագա զարգացումը: Հաճախ մեր այս հարևանների հետ տնտեսական կապերի ծավալումը խիստ միակողմանի է պատկերացվում, այսինքն, ներկայացվում է Հայաստանի վառելիքի պահանջարկը ինչ-որ չափով բավարարելու առումով: Այս երկրները, մասնավորապես Իրանը, կարող են Հայաստանին ապահովել Պարսից ծոց դուրս գալու ուղի, իսկ Հայաստանը՝ դառնալ դրանց համար տարանցիկ գոտի՝ Արևմուտքի, Ռուսաստանի Դաշնության և Վրաստանի հետ կապեր ստեղծելու առումով: Անդրօվկիանոսյան և Հեռավոր արևելքի երկրների հետ Հայաստանը կարող է առևտրական կապեր հաստատել, բայց այդ կապերը, ինչքան էլ զարգանան, տնտեսական փոխսերտաճման չեն կարող վերածվել: Մինչդեռ Իրանը Հայաստանի համար հետաքրքրություն է ներկայացնում հենց այս առումով:

Մերձավոր արևելքի, մասնավորապես Իրանի հետ տնտեսական փոխսերտաճման հիմքերը նոր-նոր են ձևավորվում: Ներկա փուլում երկու երկրների միջև առևտրական կապերը, թեև սահմանափակ են, բայց տեսանելի հեռանկարում ունեն ծավալվելու լայն հնարավորություններ: Ներկայումս Հայաստանի ձեռներեցները, ելնելով ավելի բարձր շահույթ ապահովելու ձգտումից և Հայաստանի բնակչության վճարունակության (գնողունակության) չափազանց ցածր մակարդակից, ներմուծում են գերազանցապես էժան և ցածրորակ սննդամթերք և կենցաղային իրեր: Փոխարենը արտահանում են մետաղյա ձուլածո զանգվածներ, չուգուն, երկաթ, խտանյութեր, պոլիմերներ, էլեկտրաշարժիչներ, տրանսֆորմատորներ, զանազան հաստոցներ, քիմիական արտադրանք և այլն: Նման գործընթացը զուրկ է հեռանկարից: Այն էլ նկատենք, որ 1997թ. Հայաստանի արտաքին առևտրի ընդհանուր շրջանառության մեջ (բացառությամբ հացահատիկի և էներգակիրների) Իրանը զբաղեցնում է երկրորդ տեղը՝ զիջելով միայն Ռուսաստանի Դաշնությանը: Այդ ընթացքում Իրանի հետ Հայաստանի առևտրային հաշվեկշռում, դրամական արտահայտությամբ, ներմուծումն արտահանությանը գերազանցել է ավելի քան 2 անգամ, այսինքն՝ Հայաստանն ունեցել է բացասական մնացորդ (ապրդ)⁴:

Վերևում հիշատակվեց գյուղատնտեսության նկատմամբ պետական հովանավորություն իրականացնելու մասին: Խոսքը տվյալ դեպքում վերաբերում է մաքսային քաղաքականությամբ դրսից ներմուծվող որոշ գյուղատնտեսական մթերքների չափերի կարգավորմանը և, դրանով իսկ, Հայաստանում արտադրվող այդ մթերքների վերարտադրության հետագա ընթացքը սպառնացող վտանգից վնասագերծելուն և զբաղվածությանը: Դա լրացուցիչ միջոցներ չի պահանջում: Օրինակ, Իրանից անարգել ներմուծվող ճակնդեղի սպիրտը, բանջարաբոստանային մշակաբույսերը (ձմերուկ, սելա, վարունգ, լոլիկ, կարտոֆիլ, սխտոր և այլն), մրգերի (խնձոր, դեղձ, նուռ, տանձ, կեռաս և այլն) հորշ տեսակների ներմուծումը հանգեցրել է, և ժամանակի ընթացքում, կհանգեցնի

⁴ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի և վերլուծության վարչություն, Ե., 1998, էջ 28:

հանրապետությունում այդ մթերքների արտադրության ոլորտում զբաղվածության կրճատմանը: Խնդիրը, իհարկե, միայն բնակչության զբաղվածությունը չէ, թեև դա նույնպես չափազանց կարևոր է, այլև մի շարք այլ խնդիրներ, այդ թվում՝ բնակչության արտագաղթը: Չէ՞ որ հանրապետության զբաղված բնակչության մի վիթխարի զանգված ընդգրկված է խաղողի, կարտոֆիլի, մրգերի, բանջարաբոստանային մշակաբույսերի արտադրության մեջ: Բանն այն է, որ ներմուծվող այդ մթերքներն ավելի էժան են, քան Հայաստանում արտադրվող համանուն արտադրատեսակները: Արտաքուստ, կարծեք, ամեն ինչ լավ է, նույնիսկ՝ հրապուրիչ: Ուստի ինչո՞ւ վտանգել Հայաստանի սպառողների շահերը: Այո, դա այդպես է: Բայց, առաջին հայացքից՝ Վաղը, մյուս օրը, մոտ ապագայում, քիչ թե շատ հեռավոր գալիքում, անխուսափելիորեն, այդ էժան մթերքները կարտամղեն հայրենական արտադրողներին, կնվազեն դրանց արտադրության մասշտաբները, շատ սահուն և աստիճանաբար կբարձրանան ներմուծվող մթերքների գները: Դրա հետ մեկտեղ արտադրության մասշտաբների կրճատումը բնակչության արտագաղթի անխուսափելի պայման է դառնում:

Ինչ խոսք, Հայաստանում արտադրվող նույնանուն գյուղատնտեսական մթերքների տեսականու ներմուծումը չափավորելիս սպառողը այսօր չի շահի: Սպառողները սեփական արտադրության համար ավելի քանկ կվճարեն: Բայց շուկայական հարաբերությունների ծավալման պայմաններում գյուղատնտեսական մթերքների նկատմամբ պահանջարկի աճը կշահագործի արտադրողներին: Մրցակցությունը նրանց կստիպի անընդհատ մտահոգվել արտադրության տեխնիկական զինվածության, ուստի, աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման բոլոր հնարավորություններն օգտագործելու ուղղությամբ: Դաժան մրցությանը դիմանալու համար, նրանք կավելացնեն արտադրության չափերը, կգործադրեն ամեն ջանք՝ ծախսերը կրճատելու և էժան արտադրելու համար: Առայժմ, մաքսային քաղաքականությամբ հովանավորելով սեփական արտադրողներին, պետք է խթանել բոլոր օգտահոգները լրիվ շրջանառության մեջ ընդգրկելու, մրցության ասպարեզը ընդլայնելու, սեփական երկրի գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ավելացնելու միջոցով՝ նրանց սպառնացող անխուսափելի և վտանգավոր անակնկալները շրջանցելու համար:

Ավելորդ չէր լինի անդրադառնալ նաև մեկ այլ հարցի: Դա հանրապետության շուկայում այդ մթերքների վաճառքով զբաղվող օտարերկրյա քաղաքացիների ընդգրկվածությունն է: Շատ երկրներում, այդ թվում ԱՄՆ, Գերմանիա, Ճապոնիա, Ֆրանսիա, Իտալիա և այլ երկրներ, ազատ աշխատատեղերում, առաջին հերթին, ընդգրկում են իրենց քաղաքացիներին: Դա ամրագրվում է օրենսդրությամբ: Այլ երկրների քաղաքացիներին աշխատանքի են ընդունում միայն այն ժամանակ, երբ ազատ աշխատատեղերում ընդգրկվելու համար իրենց երկրի քաղաքացիները հայտ չեն ներկայացրել: Այսօր Հայաստանի աշխատանքային շուկայում տեղեր են զբաղեցնում Իրանի քաղաքացիները: Նրանք զբաղեցնում են առևտրական կետերը, խանութները, պահեստները, այն դեպքում, երբ շրջապատը լեցուն է որևէ զբաղմունք ակնկալող Հայաստանի քաղաքացիներով: Դրանց մի մասը, թերևս, վերավաճառողներ են: Հարցադրումը որևէ չափով չի հակասում այլ երկրների հետ քաղաքակիրթ տնտեսական հարաբերությունների և բարի դրացիական կապերի սկզբունքներին:

Հայաստանում մասնավոր ձեռներեցության խողովակով արտահանության համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ ապահովելու, դրա նկատմամբ պետական հովանավորչություն իրականացնելու հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է ընդլայնել երկկողմանի պետական համաձայնագրերի մակարդակով առևտրական շրջանառության ծավալները, որոնք իրական պայմաններ կստեղծեն երկու երկրների տնտեսության առանձին ճյուղերի փոխներտաճման համար: Այդ նպատակով Հայաստանը, ցանկացած երկիր, այդ թվում մերձավորարևելյան երկրներ կարող է արտահանել՝ 1. հանքահումքային ռեսուրսներ, հատկապես գունավոր և ազնիվ մետաղներ, բնական հանքային կլանիչներ, քարաղ, գիպս, կավագիպս, բնական երեսապատման քարեր, գունավոր քարահումք, հանքային ջրեր, 2. արդյունաբերական ապրանքներ, առանձնապես գունավոր մետաղաձուլության, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, սարքաշինության, ռադիոէլեկտրոնային մեքենաշինության, գործիքաշինության, քիմիական, շինանյութերի արդյունաբերության, բազմատեսակ և բազմապրոֆիլ արտադրատեսակներ, 3. արտահանության իմաստով հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև բուժիչ նպատակներով օգտագործվող, վիտամիններով հարուստ ֆշարմավի յուղը, հիդրոպոմիկ արտադրությամբ եթերայուղատու, դեղահումքի ու ներկատու բույսերը և այլն⁵:

Հայաստանը Իրանից կարող է ակնկալել գազ, նավթ և վառելիքի այլ տեսակներ: Դա կբավարարի ոչ միայն բնակչության կենցաղային պահանջները, այլև կհետապնդի տնտեսական փոխներտաճման հույժ կարևոր նպատակներ: Նման հումքի հիման վրա կվերագործարկվեն նախկինում բնական գազի վրա խառնված արտադրական հզորությունները: Խոսքը վերաբերում է ջերմակայաններին և քիմիական ու թեթև արդյունաբերության որոշ արտադրատեսակների, որոնք կարող են հետաքրքրել ԱՊՀ, Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներին: Դա, իր հերթին, որոշակի պայմաններ կընձեռի Հայաստանի արդյունաբերության մեջ ներկայումս չգործող կարողությունների գործարկման և բնակչության զբաղվածության ոլորտի ընդլայնման համար: Այդ երկրները կարող են Հայաստան առաքել գյուղատնտեսական մթերքներ, սննդի և թեթև արդյունաբերության ապրանքներ, կենցաղային առարկաներ և այլն:

4. *Հայաստանի տնտեսությունը գերծ պահել Թուրքիայի տնտեսության հետ սերտաճելուց:* Եթե ԱՊՀ, Իրանի և Մերձավոր արևելքի բազմաթիվ երկրների հետ Հայաստանը կարող է վարել տնտեսական սերտաճման որոշակի քաղաքականություն, ապա Թուրքիայի հետ այդ հարաբերությունները կարող են կրել առևտրական ապրանքափոխանակության բնույթ: Ներկա փուլում, և մոտ ապագայում, չպետք է տարվել Թուրքիայի հետ տնտեսական այնպիսի խոր և համակողմանի կապերի հաստատմամբ, որը ժամանակի ընթացքում հանգեցնի մեր փոքրիկ հանրապետության տնտեսության սերտաճմանը Թուրքիայի տնտեսության հետ: Նման միտումը հղի է Թուրքիայից կախվածության, քմահաճույքի և թելադրանքի վտանգի աճով, իսկ ամեն կարգի քմահաճույքի դրսևորում խորքային հետք կթողնի ոչ միայն տնտեսության, այլև քաղաքականության, մասնավորապես ազգային քաղաքականության,

⁵ Մանրամասն տե՛ս Հայաստանի արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման նախադրյալները (Խնդրմացիոն տեղեկատու), Ե., 1998, էջ 20–38:

անկախության և ազատության վրա: Չմոռանալով, որ Թուրքիան իր կայուն թելադրում է հենց այսօրվանից, երբ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև շփման եզրերը ծավալված չեն, երբ խորքային տնտեսական կապերը բացակայում են: Հետագա ստրկական կախվածության մասշտաբները և դրանով հարուցվող երևույթները տեսանելի են Թուրքիայի հենց այսօրվա դիրքորոշումից:

Գաղտնիք չէ, որ Թուրքիան ահագու սպառնալիքով թելադրում է պահանջատիրության, ընդհանրապես պատմությունը վերհիշելու մասին ոչ մի խոսք, այլապես բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել և Թուրքիայի հետ տնտեսական, առևտրական, դիվանագիտական որևէ հարաբերություն ստեղծվել չի կարող, եղած թույլ կապերն էլ կխեղվեն սաղմնային վիճակում: Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, եթե այսօր խաղաքարտի վրա է դրվում Հայ Դատից ու պահանջատիրությունից հրաժարվելու պահանջը, ապա վաղը դիվանագիտական խաղի մեջ կներքաշվի Չանգեզուրից, Մևանի ավազանից, Գարդմանաց աշխարհից հրաժարվելու հարցը:

Հայտնի է նաև, որ իր ներկա տարածքային, աշխարհաքաղաքական, տնտեսական կացությամբ և ռազմական հզորությամբ Հայաստանը միայնակ չի կարող լուծել նաև Հայ Դատի և պահանջատիրության խնդիրները: Ներկայումս հարցի այդպիսի լուծում չի էլ առաջադրվում: Բայց դա չի նշանակում, որ հարևանների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների, առավել ևս տնտեսական կապերի կառույցը պետք է բարձրանա պահանջատիրությունից հրաժարվելու փլատակների վրա: Թուրքիայի հետ այսօրվա հարաբերություններում Հայ Դատը չպետք է դառնա շահարկման թեմա: Պետք է ընդմիշտ հիշել, որ պահանջատիրությունը ոչ միայն Հայաստանում ապրող հայ ժողովրդի, այլև սերունդների, ամբողջ աշխարհում սփռված հայ ժողովրդի համազգային խնդիրն է, որի լուծումը մնում է պատմությանն ու սերունդներին և այն էլ ոչ թե ուժի դիրքերից՝ առնականամամբ, այլ պատմական տրամաբանական զարգացման ընթացքում դիվանագիտական ճանապարհով մարդկային առողջ բանականությամբ հաղթահարելուն: Ո՞վ գիտե, կգա ժամանակը (թեև քիչ է հավանական), որ Թուրքիայում իշխող ուժերը և թուրք ժողովրդի ապագա առողջ դատող սերունդները կդատապարտեն իրենց պապերի ու ապուպապերի վարքագիծը՝ հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության, նրա պատմական տարածքներին ապօրինաբար տեղ դառնալու համար:

Կասկած չի հարուցում, որ Թուրքիայի հետ առևտրատնտեսական ու դիվանագիտական, քաղաքական հարաբերությունների բնույթը այլ կերպարանք կստանա, եթե Հայաստանը իր մասնակցությունը բերի ԱՊՀ-ի և առաջին հերթին, Ռուսաստանի հետ սերտ կապերի ստեղծմանը, կամ ինչու չէ, կոնֆեդերատիվ հիմունքներով նրանց հետ մտնի տնտեսական, ռազմաքաղաքական հարաբերությունների մեջ: Խոսքը վերաբերում է այն Ռուսաստանին, որը դեռևս ծանրակշիռ ավանդ է ներդնելու համաշխարհային պատմության զարգացման ընթացքի մեջ: Դրանով իսկ Հայաստանը ոչ միայն իր տնտեսությունը կփրկի Թուրքիայի տնտեսության հետ սերտաճելու և ստրկության շղթաներն անընդհատ կռելու վտանգից, այլև կապահովի Թուրքիայի հետ առևտրական, տնտեսական, դիվանագիտական հարաբերությունների հետագա ծավալումը, կապահովի սահմանային անվտանգությունը:

Չի կարելի անտեսել, որ նման պայմաններում, Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես մի կղզի, շրջակայքում ունի նաև այնպիսի հարևաններ, որոնք փոխշահավետությունը ընկալում են միմիայն իրենց

կամքը թելադրելու դիրքերից: Հաճախ, որպես երաշխիք, վկայակոչվում է այն անհիմն վարկածը, որ իբր թե Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի է ունեցել բեկում: Եվրոպական շուկայի ընկերակցության մեջ մտնելու նպատակով նա ընդունել է արտաքին քաղաքականություն վարելու բարեկիրք կեցվածք, իսկ այդ ընկերակցության անդամ դառնալուց, հետո կամա թե ակամա ենթարկվելու է այն քաղաքականությանը, ինչը կթելադրվի ընդհանուր շուկայի երկրների մշակած արտաքին քաղաքականությամբ: Այսինքն, Թուրքիան ևս կվարի եվրոպական քաղաքականությանը հատուկ արտաքին քաղաքականություն: Ինչպիսի պատրանք: Ամենաթուրմ վկան Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի մի մասի զավթումն է:

Թեև բարդ է ապագա ռազմաքաղաքական ուժերի վոլխարաբերությունները կանխորոշելը, բայց մի բան պարզ է, որ Թուրքիան միշտ էլ ժամանակի ոգին լավ է ըմբռնել և, իր համար ստեղծված ամենաբարդ իրավիճակներում խուսամասնվելով, կարողացել է ոչ միայն փրկվել, այլև, առաջին հերթին, ապահովել ամենաշահեկան ելքը: Պանիսլամիզմը, ինչքան էլ քողարկվի եվրոպական քաղաքակրթության դիմակով, երբեք չի հանդուրժի իսլամական ժողովուրդների հարևանությամբ՝ տարածաշրջանում մխրճված և այդ ամբողջականությունը խաթարող քրիստոնյա Հայաստանի գոյությունը: Հայաստանի հետ ունեցած հարաբերություններում Թուրքիայի թելադրող կեցվածքը բխում է ուժի դիրքերից: Դա նրա աշխարհագրական բարենպաստ պայմաններն են, Արևմուտքի հետ շահավետ տնտեսական ու ռազմաքաղաքական սերտ ինտեգրացիան, արևմտյան տերությունների և իր հարևանների հետ ունեցած հարաբերություններում խուսամասնվելու մեծ հնարավորությունները: Արևմուտքի և ԱՄՆ-ի ռազմական միջուկային բազաները ամմիջապես մոտ են ԱՊՀ երկրների սահմաններին՝ հենց հանձնիս Թուրքիայի ընձեռած պայմանների: Այդ իմաստով արևմուտքի երկրներին միշտ էլ ավելի շատ հետաքրքրել է Թուրքիան, քան Հայաստանը: Աշխարհագրական դիրքը որոշիչ է եղել նաև խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ձևավորման ընթացքում, թեև շատ էական էր մուսուլմանական աշխարհի նկատմամբ Խորհրդային Միության դիրքորոշումը: Պատահական չէր, որ 1915թ., 1918–1921թթ. Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հարաբերություններում, ինչպես նաև Դարաբաղյան շարժման օրերին ոչ արևմտյան տերությունները, ոչ էլ Խորհրդային Միության կենտրոնը գործնականում հանդես չեկան Արցախի հայ ժողովրդի արդարացի խնդրի պաշտպանությամբ: Արևմտյան ոչ մի տերություն, կարեկցանքից բացի, ըստ էության, պետական մակարդակով լրջորեն չանդրադարձավ դարաբաղյան հարցին, Ադրբեջանում հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող ցեղասպանությանն ու հայաջինջ քաղաքականությանը:

Այդուհանդերձ, անհերքելի ճշմարտություն է նաև այն, որ Թուրքիայի ճիրաններից Հայաստանը փրկեցին Ռուսաստանը, Խորհրդային Միությունը: Մուսուլմանական տերություններով օղակված Հայաստանը, Խորհրդային Միության կազմում զբաղեցնելով շուրջ 30 հազ. քառ. կմ տարածք, դարձավ համայն հայության համահավաք կենտրոնը, յոթ տասնամյակում նրա բնակչությունը՝ հնգապատկվեց: Մինչդեռ, բացառությամբ ԱՄՆ-ի, հայ բնակչությունը նվազեց աշխարհի մնացած բոլոր հայ գաղութներում: Եվրոպական այդ ո՞ր տերությունն էր, որ սատար կանգնեց Հայաստանին, այդ ո՞ր երկիրն էր, որ 1915թ., 1918–1920թթ. բռնեց թուրքերի ձեռքը: Բայց չմոռանանք նաև ամենադժվար կացությունից դուրս գալու, դիվանագիտական լուծումներ որո-

նելու և ճիշտ վճիռներ կայացնելու համար հաճախ մեր կողմից թույլ տրվող վրիպումները:

5. *Ի՞նչ պատասխան պետք է տանք սերունդներին բնական մենաշնորհը վաճառելու համար:* Հայտնի է, որ բնության մեջ գոյություն ունեցող որոշակի ռեսուրսներ՝ բնական հանքավայրեր, առանձին տարածքների բնակլիմայական պայմաններում աճող բույսերի զանազան տեսակներ իրենց յուրահատկությունների շնորհիվ օժտված են բնական մենաշնորհով: Շուկայական ապրանքադրամական հարաբերությունների պայմաններում դրանք կամ դրանցից ստացվող արդյունքները գնվում և վաճառվում են մենաշնորհային բարձր գներով, քանզի իրենց անփոխարինելի հատկությունների շնորհիվ ապահովում են մենաշնորհային բարձր շահույթ: Եթե առաջնակարգ տեխնիկայի կիրառման, տնտեսական գործունեության գերազանց կազմակերպման շնորհիվ տեղ գտած բազմազան մենաշնորհներ ժամանակի ընթացքում իրենց այդ ուժը կորցնում և դառնում են ընդհանուր սեփականություն, ապա բնական մենաշնորհը մշտապես պահպանում է իր դերը: Բնական ջրվեժների վրա կառուցված հիդրոէլեկտրակայանը միշտ էլ պահպանում է իր մենաշնորհը արհեստական ջրվեժների նկատմամբ, քանի որ վերջիններս ստեղծելու համար պահանջվում են լրացուցիչ ծախսեր: Մենաշնորհային բարձր շահույթ է ապահովվում տվյալ երկրում գտնվող հարուստ հանքերը շահագործելիս: Այս կամ այն տարածքին հատուկ եզակի մշակաբույսերի զանգվածային մշակումը մեկ այլ տարածքում բացառվում է (ցիտրուսային մշակաբույսեր, բանան, խաղողի, թեյի, ծխախոտի, բամբակի, ծաղիկների որոշակի տեսակներ և այլն), այն մնում է այդ տարածքի բնական մենաշնորհը:

Դարերի ու հազարամյակների ընթացքում ամեն մի երկրի բախտ է վիճակվել զբաղեցնել երկրագնդի մի կոնկրետ տարածք: Ունանց բաժին են ընկել լայնարձակ ու բերրի տափաստաններ, անծայրածիր մշակելի հողատարածքներ, բնական արոտավայրեր, անտառներ, ծովեր, խոշոր ջրավազաններ, տարածքով հոսող մեծ գետեր և մշտապես վերարտադրվող այլ բնական ռեսուրսներ: Հայաստանի ներկա տարածքը զբաղեցնում են լեռները, սարերն ու ձորերը (որոնց ընդերքում հազարամյակների ընթացքում ամբարված բնական ռեսուրսներն իրենց արդյունահանության մասշտաբների համեմատ անվերադարձ սպառվում են), քարերն ու չափերով չնչին մեծություն կազմող հարթավայրերը, ուր սովորական շատ մշակաբույսերի հետ միասին զանգվածային կարգով աճում են բնական մենաշնորհով օժտված մի շարք մշակաբույսեր: Դրանք իրենց համով, որոշակի տեսքով, տեխնիկական նշանակությամբ հատուկ են միայն այդ տարածքին: Խոսքը Հայաստանի հարթավայրային գոտում աճող խաղողի, ծիրանի, լոլիկի, դեղձի մի շարք տեսակների մասին է: Այդ մրգերը և բանջարեղենը տարածված են աշխարհի շատ երկրներում: Բայց Հայաստանի այդ տարածքին հատուկ հողի բաղադրությամբ, ջրի, արևի ու ընդհանուր մթնոլորտային պայմաններում բնությունն արարում է խաղողի, ծիրանի, դեղձի, լոլիկի այնպիսի տեսակներ, որոնցից թորվող սպիրտը, հյութը կամ մածուկը իրենց հատկանիշներով, համով ու որակով տարբերվում են մի այլ վայրում այդ կարգի մշակաբույսերից ստացվող արդյունքներից: Եթե դրանք պատվաստվում և աճեցվում են այլ հողում, ստացվում է միանգամայն այլ որակի արդյունք: Նույն Արարատյան հարթավայրում այն չէ, ինչը Գանձակի նույն, որ հայտնի է աշխարհին: Հայաստանի խաղողը, ծիրանը ունեն չափազանց բարձր շաքարայնություն, դրանց քրոշ տեսակներից ստացվող կոնյակի սպիրտը, հյութը գրեթե անմրցելի են: «Խար-

ջի» և «մսխալի», խաղողը, «շալախ», «աղջանաբաղ» և «թափարգա» ծիրանի տեսակները Հայաստանի մենաշնորհն են, նրա արևից, հողից, ջրից, մթնոլորտային ողջ համակարգից սինթեզվող բնական և անփոխարինելի մենաշնորհը:

Այդ առումով չափազանց կարևոր է նաև Հայաստանում մեկ այլ մենաշնորհի առկայությունը: Ո՞վ չգիտի, որ կոնյակը նաև ջրի խառնուրդ է: Ուրիշ երկրներում կոնյակագործները կոնյակի սպիրտին խառնում են թորած ջուր: Հայաստանի կոնյակի որակն առանձնանում է նաև քաղցրահամ, մաքուր և գուլալ կրխբուլաղյան ջրի խառնուրդով: Թորած ջուրը Կրխբուլաղի ջրով փոխարինելու համար հայ կոնյակագործները անհիմն դատի տրվեցին, պատիժ կրեցին, արդարացվեցին՝ համաշխարհային շուկայում մրցությունում շահած դուրս գալու շնորհիվ:

Արևի, հողի, ջրի, բնական հանքավայրերի մենաշնորհը երկրի բնական հարստությունն է, դրանով պայմանավորված մենաշնորհային շահույթը այլ երկրի քաղաքացիներին նվիրելը հավասարազոր է մայրադավության, քանզի դրանով իսկ մենք մեզ հավերժ գրկում ենք շահույթի այդ աղբյուրից:

Հայաստանի կոնյակի մենաշնորհը, շատ հաճախ, բացատրում են նաև նրա պատրաստման տեխնոլոգիայով: Դա անհերքելի ճշմարտություն է: Հայկական գինիները, կոնյակների իրար չկրկնող բարձրորակ տեսակները, տասնամյակներ շարունակ հայ գինեգործների, կոնյակագործների ստեղծագործական մտքի երկարատև փորձերի ընթացքում կորուստների ու հարուստ ձեռքբերումների, մտքի թռիչքի, քրտնաջան աշխատանքի, նոր տեխնոլոգիաներ ստեղծելու, հները կատարելագործելու համբերատար գիտական որոնումների, մաքառումների, տվյալաճանքների ու արարումների հաղթանակն է, դրանց արգասիքը: Եվ այսօր տասնամյակների ընթացքում կուտակված գիտական նվաճումները, ինտելեկտուալ ներուժը ողջ գործարանի հետ միասին նվիրում ենք ուրիշների: Դա նույնպես մենաշնորհը ուրիշներին բաշխելու անհեռատես և դատապարտելի քայլ է: Չմոռանա՞նք, որ նոր տեխնոլոգիան նույնպես մենաշնորհ է, իսկ նրա զաղտնիքը ուրիշներին նվիրելը՝ հանցագործություն: Ինչ խոսք, որ ի տարբերություն բնական մենաշնորհի, տնտեսական, տեխնոլոգիական մենաշնորհը ժամանակի ընթացքում հնանում է, գաղտնիքը դառնում է համընդհանուր: Եվ եթե այսօր հայկական կոնյակը քննություն է բռնում միջազգային շուկայում, դիմանում մրցակցությանը, հաճախ առաջնակարգ տեղեր է շահում, ոչ միայն բնական մենաշնորհի, այլև տեխնոլոգիական գաղտնիքները կուտ ձեռքբերում, ամուր փականքի տակ պահելու արդյունքն է, որով պետք է արժանին հատուցվի հայ կոնյակագործության ռաիվիրաներին:

Հայկական կոնյակը միջազգային շուկայում Հայաստանի արտադրանքի եզակի մրցունակ մմուշներից է, աշխատանքի միջազգային բաժանման ասպարեզում Հայաստանի մասնակցությունն ապահովող արժեքավոր և անփոխարինելի արտադրանք, հանրապետության տնտեսական ինտեգրացման կարևոր չափանիշ: Համաշխարհային շուկայի մրցակցությանը անվերապահորեն դիմանալու հետ մեկտեղ, այն լայն սպառում ունի: Տասնամյակներ ի վեր նվաճել է Ռուսաստանի շուկաները, օժտված է Չինաստան, Ճապոնիա, Հեռավոր արևելքի և այլ երկրներ արտահանվելու մեծ հեռանկարով:

Երկու խոսք կոնյակի գործարանի վաճառքի գնի մասին: Գաղտնիք չէ, որ այն գինը, որով գործարանը ուղղակի նվիրվեց ֆրանսիացիներին, չի փոխհատուցում գործարանում ամբարված նույնիսկ սպիրտի արժեքը: Այնտեղ կա ավելի քան 15 մլն լիտր բարձրորակ սպիրտ: Բայց չէ որ այն

ամրապնդել է տարիների ընթացքում, գոյություն ունեցող, հասունացել ու հարստացվել է, հատուկ տեխնոլոգիական ռեժիմի պայմաններում ձեռք բերել նոր որակ: Դրա հետ մեկտեղ ամտեսվում են գործարանի հիմնական ֆոնդերը (շենք, գանազան կառույցներ, տեխնոլոգիական սարքեր, տեխնիկա, հազարավոր բարձրարժեք տակառներ), շրջանառու միջոցները և այլն: Վաճառքի ընթացքում ամտեսվում է նաև հայ կոնյակագործների մտավոր ներուժը, որի մասին ակնարկվեց վերևում, և որը մեծ ներդրում է համաշխարհային կոնյակագործության ձեռքբերումների ասպարեզում:

Կոնյակի գործարանը Հայաստանի համար միայն խորհրդանշիչ չէ, ինչպես ասում են շատերը, այլև երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող արտադրություն: Այն խաղողագործություն է, բնակչության զբաղվածության ասպարեզ, գործազրկությունը մեղմելու և արտագաղթը այլ երկրներ կանխելու, զբաղմունքով ապրուստ արարելու և բարեկեցիկ կյանք ապահովելու մի շատ կարևոր բնագավառ:

Մասնագետների տվյալներով խաղողի արտադրության այսօրվա մասշտաբները կարող են բավարարել կոնյակի և զինու արտադրության ոչ միայն ներկա, այլև մոտ ապագայի պահանջները: Որոշակի քաղաքականությամբ հարկավոր է ուղիղ կապ հաստատել խաղողագործի, պտղագործի և այլ վերամշակող օղակների միջև, կիրառել նախնական երաշխավորված պատվերների և գնման գների ու իրացման գործուն մեխանիզմ, երկկողմանի ձեռնարկ, ճկուն ու հստակ քաղաքականություն, որ արտադրողը մտահոգվի այն իրացնելու, գնողը՝ հումքի պակասի մասին: Դա լայն պայմաններ կստեղծի կոնյակի հումքային բազան խաղողի ամենալավագույն տեսակներով ու այգիները ընդարձակելու համար, տեսականի, որոնք աճում են միայն Հայաստանում, և որի բնական մենաշնորհը նվիրում ենք ուրիշներին: Դրա հետ մեկտեղ հայտնի ճշմարտություն է, որ Հայաստանում աշխատուժը զարգացած երկրների համեմատությամբ բազմապատիկ անգամ էժան է: Կոնյակը համաշխարհային շուկայում վաճառվում է միջազգային գներով: Խաղողագործի, կոնյակագործի աշխատուժի ցածր գների այդ տարբերությունը նույնպես մտնում է օտարերկրացիների գրպանը:

Վերջին տարիների ընթացքում խաղողի այգիները կրճատվել են ավելի քան 10 հազ. հեկտարով: Խաղողի այգիները, 1988թ. 31,7 հազ. հեկտարից տարիների ընթացքում կրճատվելով, 1996թ. կազմեցին 21,9 հազ. հեկտար⁶: Առանց որևէ տնտեսագիտական հիմնավորման մեր օրերի տնտեսական քաղաքականության լեյտմոտիվը դարձան ամբողջատիրական համակարգի օրոք տիրապետող պետական սեփականության ձևից մոզական գավազանի օգնությամբ մեկ ակնբարքում և մեկ ուսույնով դեպի շուկայական հարաբերությունների «երկնային դրախտ» ցատկելու համար հանրապետության տնտեսությունը փորձադաշտի վերածելու, այն քար ու քանդ, ցաք ու ցրիվ, ալան-քալան անելու մտահղացումները:

Ոչ ոք չի ժխտում բազմասեփականության հիման վրա շուկայական տնտեսության և շուկայական հարաբերություններին անցնելու անհրաժեշտությունը: Բայց ինչու միանգամից, հախուռն, հապճեպ, առանց նախապատրաստվելու, այն էլ որոշումներով՝ անցնելով չտրորված արահետներով. առաջինը, անպայման առաջինը երևալու փութաջանությամբ, փոքրիկ անպաշտպան Հայաստանը ուրիշների համար փորձադաշտ դարձնելու տղայա-

⁶ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք՝ 1993-1996թթ., Ե., 1996, էջ 135-137:

կան պարծենկոտությամբ: Ահա այս ընդհանուր հենքի վրա դրպես խաղողագործության անկման պատճառներ կարելի է թվարկել. *առաջին*, գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման ձեռնարկությունների քայքայումը: *Երկրորդ*, լեռնային շրջանների հետ արտադրական տնտեսական կոոպերացիայի ջլատման, տրանսպորտային փոխադրումների դժվարությունների հետևանքով հատվեցին մրգատու ալգիները ոչ միայն լեռնային, այլև հարթավայրային շրջաններում: Խաղողի, ծիրանի և մրգատու ալգիները վերածվեցին հացահատիկի ցանքատարածությունների: Ճիշտ այնպես, ինչպես հարյուրավոր տարիներ առաջ, երբ գյուղական ամեն մի ընտանիք մտահոգված էր ամենօրյա հացահատիկի հոգսը ինքը հոգալու: *Երրորդ*, հայրենական խաղողագործության ընթացքին մեծապես ազդեց երկրում կիրառվող մաքսային քաղաքականությունը, որը հայրենական արտադրողների շահերը պաշտպանելու կարևոր լծակներից մեկը կարող է լինել: Խաղողագործությանը վնասեց Իրանից անարգել ներմուծվող ճականդեղի սպիրտի վերամշակումը, թեև վերջինս չի ապահովում այն որակը, ինչ ստացվում է Հայաստանի խաղողի վերամշակումով: Դրա հետ մեկտեղ ավելորդ չի լինի նկատել, որ Հայաստանում հայրենական շուկայում բազմատեսակ ապրանքների պահանջարկը գերազանցում է առաջարկին: Դա բացատրվում է ոչ թե բնակչության սպառման բարձր մակարդակով, այլ հայրենական արտադրության ապրանքների խիստ ցածր որակով ու քանակով:

Կոնյակի գործարանի և մի շարք այլ հանքավայրերի վաճառքը ՀՀՇ քաղաքականության ուղղակի շարունակությունն է, երբ համաժողովրդական սեփականությունը մասնավորեցնելու հաշվին հիմնականում սեփականատեր դարձան քչերը: Պետական սեփականությունը տասնամյակների ընթացքում գոյացել է բոլորի ներդրած միջոցներից: Արդյունքում պետական սեփականությունը ստեղծողների հիմնական մասնակիցները ունեզրկվեցին, իսկ միլիոնատեր դարձան այդ սեփականության գոյացմանը գրեթե չմասնակցածները:

Ունևոր դառնալն էլ ունի իր տրամաբանությունը: Պատմական փորձից հայտնի է, որ ունևոր դառնում են ժամանակի ընթացքում, տքնաջան ու ջանադիր աշխատանքով, գործիմացությամբ, խնայողությամբ, մրցակցության մեջ խաղող դուրս գալու հնարավոր ու անհնարին ունակություններ, հնարքներ գործադրելու, խիզախելու միջոցով: Իսկ մեր օրերում տասնամյակների ընթացքում կուտակված պետական կապիտալը նվիրվում է պատահական մարդկանց, այլ երկրների քաղաքացիների: Կապիտալի կուտակման բուն մասնակիցների ճնշող գերակշռությունը համալրեց ընչազուրկների բանակը, ուժեղացավ հասարակության բևեռացումը, թեժացավ սոցիալական լարվածության մթնոլորտը: Ժողովուրդը ելքը գտավ արտագաղթի մեջ, սկիզբ դրվեց հանրապետության հայաթափությանը:

6. *Արտաքին աշխարհի հետ տնտեսական փոխներտաճման հնարավոր ուղղությունները*: Այլ երկրների հետ Հայաստանի արտադրական-տնտեսական փոխներտաճումը պետք է բխի փոխշահավետության սկզբունքներից և ձեռքբազատվի այլ երկրների հետ միակողմանի սերտաճումից ու ավելորդ կախվածությունից: Նման պայմաններում հասկանալի է, որ իր արտաքին տնտեսական քաղաքականությամբ Հայաստանը պետք է կողմնորոշվի դեպի համաշխարհային շուկան, դիմանա մրա մրցակցությանը ինչպես արժեքային, այնպես էլ որակական ցուցանիշների առումով: Այդ նպատակով համապատասխան տնտեսական լծակների օգնությամբ պետությունը պետք է նպաստ-

տի. 1. Միջազգային մասշտաբով արտադրության և ներմուծման այնպիսի խնդիրներ չկան, որոնք չեն կարողանում լուծվել աշխարհում, որը բացառիկ պայմաններ կատարողի աշխարհում էրկրների հետ հնարավոր, նպատակամետ և փոխադարձ տնտեսական փոխհարաբերության համար՝ աստիճանաբար ավելացնելով արտադրության, նվազեցնելով ներմուծման բաժինը, որպեսզի հնարավոր լինի ապահովել արտաքին առևտրի մնացորդի դրական հաշվեկշիռ: 2. Հանրապետության բնական հանքահումքային ռեսուրսների և գյուղատնտեսական մթերքների արդյունաբերական վերամշակման ավարտուն փուլերի ստեղծմանը՝ դրանով իսկ խթանելով հումքատեսակների և խտանյութերի փոխարեն առավելապես պատրաստի արտադրանքի արտահանումը: 3. Ժողովրդական տնտեսության և բնակչության կենսագործունեությունն ապահովող վառելիքի հումքատեսակների (գազ, նավթ, բենզին, ածուխ, էլեկտրաէներգիա և այլն), սննդամթերքների (հացահատիկ, մսամթերքներ, կաթնամթերքներ, շաքար և այլն) և ակոհոլային խմիչքների ներկրման, բաշխման ու իրացման նկատմամբ անցման շրջանում պետական մենաշնորհի իրականացմանը: 4. Պետական հովանավորչական քաղաքականությամբ այնպիսի հումքատեսակների ներկրումը խթանելուն, որոնց հետագա արդյունաբերական վերամշակումը համապատասխանում է պրոֆեսիոնալ մասնագիտական, արդյունաբերության և շինարարության մասնագիտական ուղղվածությանը: 5. Ուղեղների արտահանման փոխարեն դրանց գործունեության՝ ստեղծագործական մտքի յուրօրինակ արդյունքների, փորձաշրջան անցած տեխնիկական նախագծերի, տեխնոլոգիական մշակումների արտահանումը: 6. Արտահանության կողմնորոշում ունեցող ճյուղերում մինչև առավել արդիականացած և բարձր արտադրողականություն ունեցող տեխնոլոգիական ցիկլերին անցնելը, տեխնիկական կապիտալ ներդրումների միջոցով առաջիկա տարիներին ձեռքի դրակալ աշխատանքի ոլորտի ժամանակավոր ընդլայնմանը՝ նկատի առնելով, որ՝ նախ, աշխատուժն էժան է, և երկրորդ, նոր աշխատատեղեր ստեղծելու կամ հները պահպանելու ծախսերը համեմատաբար քիչ են: Տվյալ դեպքում պետք է նկատի առնել արտահանության կողմնորոշում ունեցող որոշ ճյուղերում նաև արտադրության ցածր տեխնիկական բազայի օգտագործումը: Այդ արտադրություններում աշխատանքի արտադրողականության ցածր մակարդակը կհատուցվի զարգացած երկրների համեմատությամբ բազմապատիկ ցածր աշխատավարձով և զբաղվածության ոլորտի ընդլայնմամբ: Բայց դա ժամանակավոր բնույթ կկրի: Ինտենսիվ զարգացումն աստիճանաբար իր համար ճանապարհ կհարթի: Արտահանող ճյուղերի զարգացումը որոշակիորեն կնպաստի զբաղվածության ավելացմանը ոչ միայն հենց այդ, այլև հարակից բոլոր ճյուղերում: Օրինակ, դրա շնորհիվ նոր աշխատատեղեր կստեղծվեն ծառայությունների ոլորտում: Վերջինս թելադրվում է արտահանող ճյուղերում զբաղվածների եկամուտների աճով, որի շնորհիվ ավելանում է բնակչության պահանջարկը ինչպես որոշակի ծառայությունների, այնպես էլ սպառման առարկաների նկատմամբ: Երկար ժամանակ մնան քաղաքականություն վարել են շատ զարգացող երկրներ:

Ուստի, անհրաժեշտ է մշակել արտահանման՝ իրական ռազմավարություն, որով ինչ-որ չափով հնարավոր է բանական դարձնել զբաղվածության մոդելը և, դրանով իսկ, նպաստել բնակչության արտագաղթի նվազմանը և ներգաղթը խթանելուն:

Այսպիսով, այլ երկրների հետ Հայաստանի տնտեսական փոխներ-տաճումը, արտադրական ու առևտրական հարաբերությունների հետագա զարգացումը, ԱՊՀ երկրների և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի Դաշնության հետ նախկին փլուզված կապերը նոր հիմունքներով վերահաստատելը կղառ-նան Հայաստանի տնտեսության վերարտադրողական կառուցվածքի ձևախե-ղումների, էներգետիկ և ընդհանրապես տնտեսական ճգնաժամի հաղթահար-ման, սոցիալական լարվածությունը մեղմացնելու և գաղթի գործընթացները կարգավորելու կարևոր պայմանը: Դրանով իսկ կընդլայնվի բնակչության զբաղվածության ոլորտը, կխթանվի մարդկանց արարչագործությունը, կմեղ-մանա բնակչության, հատկապես երիտասարդության և ուղեղների արտա-հոսքը:

7. Ավելցուկ աշխատուժի ժամանակավոր արտահանման կազմակեր-պումը: Հայաստանի շահերը թելադրում են ընդգրկվել արտաքին աշխատան-քի շուկայում և շուկայի հետ փոխներտաճել պետական հիմունքներով: Դա աշխատանքային շուկայի գերլարված իրավիճակից դուրս գալու ուղիներից է: Պետական մակարդակով ավելցուկ աշխատուժի ժամանակավոր արտահան-ման ուղին չափազանց կարևոր է նաև երկրի ներսում աշխատանքի շուկան ձևավորելու և կարգավորելու առումով: Արտաքին աշխատանքային գաղթի կազմակերպումը, զանգվածային հոսքերի ուղղությունների որոշումն ու կար-գավորումը Հայաստանի գաղթի քաղաքականության ոլորտից գրեթե դուրս է թողնված, այն կարող է լինել միանգամայն նոր երևույթ:

Հանրապետության համար աշխատուժի ժամանակավոր արտա-հանության քաղաքականության առանցքը պետք է դառնա արտագաղթող բնակչության հավաքագրումը, ուղղվածության ապահովումը, որը բացառա-պես պիտի հետապնդի ազգային խնդիրների և շահերի լուծման նպատակ: Նման արտագաղթը հաճախ դիտվում է «ավելցուկ» բնակչությունից ազատ-վելու միջոց: Ինչ-որ իմաստով, իհարկե, դա ճիշտ է: Բայց հարկավոր է նորից ու նորից շեշտադրել, որ ընդհանուր առմամբ երկիրը տուժում է ցանկացած արտագաղթից: Ինչքան լավ կլիներ, որ մարդիկ արարեին իրենց երկրում, մա-նավանդ, շատ մեծ են անկազմակերպ արտագաղթի թողած հետևանքները: Վերջին հաշվով, արտագաղթի վճիռը կայացնում է անհատը՝ ճասնավորա-պես, եթե նա այլ ելք չունի: Տվյալ դեպքում պետությունն իր գաղթի քաղաքա-կանությամբ պետք է նպաստի երկու կարգի խնդիրների լուծմանը; *Առաջին*, չտոնահարելով անձի ազատության իրավունքը, տնտեսական լծակների օգ-նությամբ ստեղծել կանխարգելիչ միջոցներ և համապատասխան տնտեսա-կան ու սոցիալական պայմաններ՝ բարձր որակավորման մասնագետների և գիտական կադրերի արտահոսքն ինչ-որ չափով կասեցնելու, ընդհանուր առ-մամբ կարգավորելու համար: *Երկրորդ*, արտագաղթը հարկավոր է իրակա-նացնել պետական աշխատանքային գաղթի ճանապարհով, այլ երկրների հետ կնքված պայմանագրերով և որոշակի ժամկետներով: Տվյալ դեպքում պետք է ելնել ոչ միայն մայր երկրի աշխատանքի շուկայի նվազ տարողու-նակությունից, այլև այն կարևորությունից, որ այդ ճանապարհով կարելի է մե-րագդել մայր երկրում աշխատանքի շուկայի, գործազրկության և սոցիալական լարվածության ընթացքի վրա՝ այն մեղմելու համար:

Ելնելով իր երկրի ընթացիկ և հեռանկարային շահերից՝ պետությունը (ինչպես վարվում են շատ երկրներ) կարող է միջամտել, համապատասխան ընթացք հաղորդել և սատար կանգնել աշխատանքային պայմանագրերով երկրից ժամանակավորապես արտագաղթած բնակչությանը: Դա կարող է

արտահայտվել հետևյալ կերպ. *Նախ*, հավաքագրել արտագաղթելու ցանկություն ունեցողներին և նրանց ուղարկել համապատասխան երկրներ, խրախուսել կամ ընդհակառակը՝ վախել հոսքերի ուղղությունները: *Երկրորդ*, հետևել ժամանակավոր աշխատողներ ընդունող երկրում նրանց կրթության, պրոֆեսիոնալ պատրաստման և որակավորման բարձրացման համար պայմանագրով նախատեսվող պահանջների կատարմանը: *Երրորդ*, հետևել արտասահման գործուղված ուսանողների ուսումնական գործի կազմակերպմանը, պայմանով, որ նրանք ավարտելուց հետո վերադառնան հայրենիք: *Չորրորդ*, ապահովել արտագաղթողներ ընդունող երկրում նրանց քաղաքացիական իրավունքների և սոցիալական շահերի պաշտպանությունը: *Հինգերորդ*, կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում իր քաղաքացիների վաստակից երկիր տարադրամի մուտքը (նկատի է առնվում ինչպես հարկային քաղաքականությամբ պետական բյուջեին հատկացվող, այնպես էլ նրանց ընտանիքներին ուղարկվող միջոցները): *Վեցերորդ*, պայմանագրի ժամկետն ավարտվելուց հետո կազմակերպել գաղթողների վերադարձը հայրենիք: Արտասահմանյան շատ երկրների փորձը վկայում է, որ բացի պետությունից (ազգային հատուկ ծառայություններ, նախարարություններ և այլն) այլ երկրներ աշխատուժի ժամանակավոր գաղթը կարող են կազմակերպել և իրականացնել ազգային մասնավոր գործատուները, ընկերությունները, ինչպես նաև մասն գործողությամբ զբաղված արտասահմանյան ներկայացուցչությունները: Հարկ կլինի աշխատուժի արտահանությունը կազմակերպող գրասենյակները արտոնագրել: Արտագաղթողներ ընդունող որոշ երկրներում ՀՀ ղեկավարներում կարող են կազմակերպվել ներգաղթողներով զբաղվող հատուկ բաժիններ, առանձին երկրներում՝ դիվանագիտական ներկայացուցչություններ:

Աշխատանքի միջազգային գաղթին պետք է տալ բացահայտ և կազմակերպված բնույթ, որը բխի արտասահմանյան երկրների հետ փոխադարձ շահերը հարգելու սկզբունքներից: Այս առումով պետք է կարևորել ՀՀ համապատասխան գաղթի ներկայացուցչությունների կողմից ՀՀ և արտասահմանյան գործատուների միջև կնքված համաձայնագրերի պահանջների կատարումը: Հատկապես պետք է հետևել՝ պայմանագրերի ժամկետներին, աշխատավարձի չափերը պահպանելուն, ապահովագրության պայմաններին, աշխատաժամանակի և հանգստի տևողությանը, աշխատանքի անվտանգության պայմաններին, աշխատավարձից գանձվող մասհանումների չափերին, հավաքագրման աղբյուրներին և հայրենիք ուղարկվող տարադրամի մեծությամբ, մայր երկրում ներդրումները խթանելու նպատակով հարկային արտոնություններ տրամադրելուն: Այդ կազմակերպությունները միաժամանակ պետք է մասնակցեն գործատուների և աշխատանքային գաղթականների միջև ընթացքում ծագած աշխատանքային վեճերի լուծմանը, հոգան արտասահման մեկնելու և հայրենիք վերադառնալու համար անհրաժեշտ ծախսերը:

Ինչպես նկատում ենք, աշխատուժի կարգավորված արտահանության պայմաններում, աշխատողների սոցիալական խնդիրների հետ միասին, չեն անտեսվում աշխատուժ արտահանող երկրի պետական շահերը: Տվյալ դեպքում նկատի է առնվում մայր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը արտագաղթող բնակչության մասնակցությունը: Աշխատանքային պայմանագ-

⁷ Рынок труда в России: проблемы формирования и регулирования, под редакцией К. И. Микульского, М., 1995, с. 92.

րով ցանկացած գաղթող պատասխանատվություն է կրում իր երկրի առջև՝ ընդունված օրենսդրության սահմաններում և հարկային քաղաքականությամբ իր վաստակից պետությանը միջոցներ հատկացնելու հարցում: Ներկայումս հայ գաղթականները նյութական միջոցներով օգնում են միայն հարազատներին: Այդ միջոցները գերազանցապես ծախսվում են սպառման նպատակներով և ինչ-որ չափով էլ փոքր բիզնեսում: Խնդիրը պետական քաղաքականությամբ երկարատև կապիտալ ներդրումների իրականացումն է: Պետության կողմից արտասահմանում աշխատող իր քաղաքացիներից զանձվող միջոցները կարևոր խթան կարող են դառնալ տնական ներդրումների համար:

Աշխատուժի արտահանության համաշխարհային փորձը վկայում է, որ տարբեր երկրներ այն իրականացնում են առանձին եղանակներով: Գաղթի հարցերին նվիրված գրականության մեջ այդ երկրները բաժանվում են երեք խմբի. 1. Երկրներ, որոնցում արտաքին աշխատանքային գաղթի հոսքերը (ԱԱԳ) հարյուր տոկոսով վերահսկում են ազգային հատուկ ծառայությունները և նախարարությունը (Թուրքիա, Կորեա), 2. Երկրներ, որոնցում արտասահմանում աշխատելու համար աշխատուժը հիմնականում հավաքագրում են մասնավոր գործատուները (Ինդոնեզիա, Մալազիա, Ֆիլիպիններ, Թաիլանդ), 3. Երկրներ, որոնցում օգտագործվում են կազմակերպական խառը համակարգեր (Բանգլադեշ, Պակիստան)⁸: Որոշ հեղինակներ գտնում են, որ ԱԱԳ մասնավոր ձեռներեցության կազմակերպումը չափազանց արդյունավետ է աշխատանքի տեղավորման գործունեության նկատմամբ պետական կարգավորման և հսկողության համապատասխան միջոցների իրացման պայմաններում:

Հայաստանն առայժմ համաշխարհային շուկայի մրցակցությանը կարող է դիմանալ էժան աշխատուժով (այդ թվում՝ մտավոր), որի հետևանքով արտադրված արդյունքների միավորի մեջ կենդանի աշխատանքային ծախսումները զարգացած երկրների համեմատությամբ մեծ չեն, թեև այն հարաբերականորեն մեծ է աշխատանքի չափազանց ցածր արտադրողականության և ընդհանրապես աշխատուժի անարդյունավետ ծախսման հետևանքով: Հայաստանը ներկայումս բնութագրվում է բնակչության կազմում աշխատանքային ռեսուրսների մեծ ներուժով: Դրանք արդյունաբերության և շինարարության տարբեր բնագավառները ներկայացնող բարձրորակ ինժեներներ, տեխնիկներ, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական որակավորում ունեցող բանվորական կադրեր են: Ինչ խոսք, նրանց մեծ մասը պետական խողովակով, երկկողմանի համաձայնագրերով կարող է ժամանակավորապես ընդգրկվել այլ երկրների ժողովրդական տնտեսության մեջ և ընդհակառակը:

Հայաստանն օժտված է նաև գիտական մեծ ներուժով և կարող է դիտարկվել լավ գործընկեր այլ երկրների համար: Ցանկացած երկիր կարող է Հայաստանի հետ փոխանակել գիտնականներ, գիտական ծրագրեր, տեխնոլոգիաներ, գիտական արտադրանք (արտոնագիր): Ինստիտուտների գիտական մշակումների հիման վրա կարող է ստեղծել համատեղ ձեռնարկություններ, մշակել համատեղ գիտական ծրագրեր, փոխադարձաբար ծանոթանալ գիտատեխնիկական ձեռքբերումներին, կազմակերպել ուսումնական համագործակցություն՝ կադրերի որակի բարձրացման նպատակով:

Այսպիսով, աշխատանքի միջազգային բաժանման ասպարեզում Հայաստանը կարող է հանդես գալ նաև իր աշխատանքային ներուժով, բայց ոչ այն չափով, ինչ տեղի է ունենում: Այդ չափերը կարգավորելու նպատակով,

⁸ Նույն տեղում, էջ 88-91:

հանրապետության սահմաններում պետական քաղաքականությամբ մարդկանց, զբաղմունքի արդյունավետության բարձրացմանը սատար կանգնելու հետ միասին, ի թիվս վերը դիտարկված բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների, պետությունն իր վարած տնտեսական քաղաքականությամբ պետք է նպաստի նաև. ա) պետական մակարդակով բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի ժամանակավոր արտահանությունն ապահովելու գործընթացին, բ) աշխատանքային ներուժի որակական մակարդակը աստիճանաբար, ինչ-որ չափով միջազգային չափանիշներին մոտեցնելու համար համապատասխան նախադրյալների ստեղծմանը, գ) միջազգային մասշտաբով աշխատուժի ժամանակավոր արտահանման և ներմուծման այնպիսի խելամուռի ռազմավարական ծրագրի մշակմանը, որը բացառիկ պայմաններ ստեղծի այլ երկրների հետ հնարավոր, նպատակամետ և փոխշահավետ աշխատանքային և տնտեսական փոխներդրման համար:

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИНТЕГРАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ЭМИГРАЦИЕЙ РАБОЧЕЙ СИЛЫ

В.Е.ХОДЖАБЕКЯН
Академик НАН РА

Р е з ю м е

Существует определенная взаимосвязь между внутригосударственными и межгосударственными экономическими интеграционными процессами. Первый из них предопределяет межгосударственную интеграцию, являясь для нее основной и отправной точкой. Межгосударственная интеграция способствует развитию экспортных отраслей и связанных с ними производств внутри страны.

Поэтому каждая страна, исходя из уровня своего экономического развития, наличия ресурсного потенциала, реальных возможностей включения их в экономический оборот, посредством политики государственного протекционизма способствует развитию и специализации тех отраслей производства, эффективность которых обеспечивает участие страны в международном разделении труда.

На данном этапе РА может установить тесные интеграционные связи, первым делом, со своими соседями: странами СНГ, главным образом РФ, а также странами Ближнего Востока, наладить торгово-экономические отношения со многими странами, тем самым пытаясь уберечь свою экономику от опасности сращения с экономикой Турции.

В интересах РА-участие также во внешнем трудовом рынке, где интеграция может иметь место и на государственном уровне.